

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПЕДАГОГІВ І ПСИХОЛОГІВ НА ЕТАПІ ЇХ ПРОФЕСІЙНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ

У статті подано результати дослідження психологічних особливостей розвитку комунікативної компетентності, її основних складових у психологів і педагогів на етапі їх професійної майстерності.

Ключові слова: комунікативна компетентність, комунікативна діяльність, комунікативні вміння та навички, професійна майстерність.

Актуальність дослідження. Проблема професіоналізму у спілкуванні постала ще на початку 60-х років ХХ століття і була пов'язана з дослідженнями С.В. Кондратьєвої у напрямку забезпечення психічної регуляції та саморегуляції педагогічної діяльності, яка реалізується у формі міжособистісного спілкування. А вже у 80-х роках минулого століття у дослідників викликала посилений інтерес така невід'ємна сторона процесу спілкування, як соціальна перцепція – міжособистісне пізнання. Здійснювані під керівництвом О.О. Бодальова дослідження були спрямовані на з'ясування співвідношення рівнів та типів соціальної перцепції з особливостями виховних впливів на поведінку і діяльність об'єктів пізнання. З початку 1980-х років розвивається і система тренінгів міжособистісного спілкування та комунікативної компетентності. Зокрема, проблеми комунікативної компетентності і комунікабельності вивчали В.І. Кабрін, Л.А. Цветкова – 1998 р. [9].

У сучасних умовах – на початку ХХІ століття – актуалізація потреби у вивченні проблеми розвитку комунікативної компетентності пов'язана з посиленням уваги роботодавців до компетентності фахівців. Адже вона входить – поряд зі спеціальними знаннями та досвідом – у базову компетентність, потрібну працівникові для виконання дедалі складніших професійних завдань в умовах постійного ускладнення соціальної й економічної сфер суспільства. Це і зумовило надзвичайну актуальність потреби у фахівцях з високим рівнем розвитку комунікативної компетентності. У зв'язку з цим нині впроваджується в освітній простір компетентісно спрямований підхід до визначення змісту і форм організації навчання. Комунікативний напрямок підходу до становлення комунікативно компетентної особистості передбачає вироблення вмінь і навичок мовленнєвого спілкування, соціальної перцепції й інтеракції, розвиток культури спілкування, комунікативну творчість у міжособистісній взаємодії.

Особливе значення має комунікативна компетентність у соціономічних професіях, де головним об'єктом пізнання і праці виступає людина. Адже виконувана представниками професій типу “людина-людина” діяльність – це завжди міжособистісне спілкування, постійне налагодження взаємодії між людьми, що потребує вияву суб'єктом не тільки професійної, а передусім комуні-

кативної компетентності, яка детермінує успішне здійснення ним професійної і комунікативної діяльності.

Комунікативна компетентність, що є визначальною складовою професійної компетентності (у нашому випадку – це психолого-педагогічна компетентність), опосередковує реалізацію зумовлених фахом функцій, психолого-педагогічних завдань. Вона охоплює цілу низку ієрархічно підпорядкованих компетентностей: *інформаційну* компетентність, що виражається у чіткій комунікації і правильному передаванні інформації; *мовленнєву* компетентність, що включає культуру мови, правильність, виразність й естетичність мовлення; компетентність *соціальної взаємодії*, пов'язану зі встановленням контакту з іншими людьми, здатністю до залагодження конфліктів, вмінням діяти злагоджено у спілкуванні; компетентність *у сприйманні та розумінні іншої людини*, невіддільну від рефлексивності й емпатійності суб'єкта спілкування.

Зважаючи на важливість володіння комунікативною компетентністю для виконання професійної діяльності і забезпечення її ефективності, ми поставили за **мету** дослідження визначення психологічних особливостей її розвитку на етапі досягнення особистістю професійної майстерності, а також здійснення порівняльного аналізу її сформованості у різних фахівців – педагогів і психологів.

Результати емпіричного дослідження. У процесі теоретичного дослідження визначено модель комунікативної компетентності. Цей феномен, що являє собою складно організоване, внутрішньо суперечливе поєднання комунікативних знань, вмінь і навичок суб'єкта комунікативної діяльності, об'єднує у своїй структурі три головних компоненти: *комунікативно-мовленнєвий, соціально-перцептивний та інтерактивний*, що містять ієрархічно підпорядковані їм здатності (або вміння): вміння вести розмову (спір), вміння сприймати і розуміти іншу людину, вміння соціальної взаємодії, вміння самопрезентації, здатність до володіння інтонацією, мімікою і пантомімікою тощо [Див. докл.: 5].

Результати емпіричного дослідження. В емпіричному дослідженні, що тривало протягом 2009–2010 рр., взяло участь 83 фахівці – психологи і педагоги, що перебували на етапі професійної майстерності. Статистично опрацьовано дані психодіагностичного обстеження таких спеціалістів: слухачів (психологів і педагогів) факультету перепідготовки і підвищення кваліфікації фахівців Київського університету імені Б. Грінченка і Переяслав-Хмельницького педагогічного університету імені Г. Сковороди; психологів Подільського і Печерського районів м. Києва; вчителів гімназії №117, загальноосвітніх шкіл (I і III ступенів) №№ 78, 80, 138 і 156 м. Києва, а також викладачів – психологів і педагогів – Переяслав-Хмельницького педагогічного університету імені Г. Сковороди і Львівського державного університету внутрішніх справ.

У дослідженні використано такі психодіагностичні методики і тести: методику вивчення комунікативних і організаторських вмінь (КОВ), методику оцінки способів реагування у конфлікті К. Томаса (адаптовану Н.В. Гришиною), тест “Вміння слухати”, тест “Вміння викладати свої думки”, тест “Взаємини з співрозмовником” [1], [2], [8], а також експертну оцінку для з'ясування

особливостей професійного розвитку [4] і сформованості характеристик комунікативної компетентності.

На етапі професійної майстерності, що починається, за Зеєром, після виповнення спеціалісту 35 років [3], фахівці досягають вершини свого професійного розвитку: вони перебувають на рівні творчої професійної діяльності. В цей період у них виникають рухливі інтегративні психологічні новоутворення, а також створюються можливості для самопроекування своєї діяльності та кар'єри. Все це повною мірою наявне у діяльності фахівців-майстрів, коли не виникає професійних деформацій внаслідок професійних криз, професійно-емоційного вигорання, тривалої перерви у професійній діяльності, що веде до появи деструктивних тенденцій у розвитку професіонала як суб'єкта діяльності.

Описова статистика дала змогу узагальнити результати опитування досліджуваних щодо особливостей їх професійного становлення і розвитку.

Як показали результати анкетування [4] фахівців - „майстрів”, повністю творчу та майже творчу професійну діяльність мають 68,5% психологів і 75,6% педагогів. До того постійно ведуть роботу з підвищення свого професійного рівня 84,2 % психологів і 85,4% педагогів, а періодично її здійснюють 15,8% психологів і 14,6% педагогів, тобто йдеться про стовідсотковий постійний розвиток цими фахівцями свого професіоналізму. Разом з тим самопроекуванням своєї професійної діяльності і розвитком кар'єри займаються 74,7% психологів і 76,3% педагогів – у цих фахівців майже сформована названа здатність або вони володіють нею повністю. Досліджувані здебільшого досягли вершинних здобутків у своїй професії: про це заявили 73,0% психологів і 61% педагогів. Власні взаємини з колегами характеризуються стовідсотково і психологами, і педагогами як добрі та дуже добрі. Крім того, ці фахівці мають високу якість взаємин (добрі та дуже добрі) з керівником: 89,3% психологів і 92,5% педагогів.

На такому підґрунті професійних здобутків відбувався неспинний розвиток у фахівців невід'ємної складової їх професіоналізму – *комунікативної компетентності*.

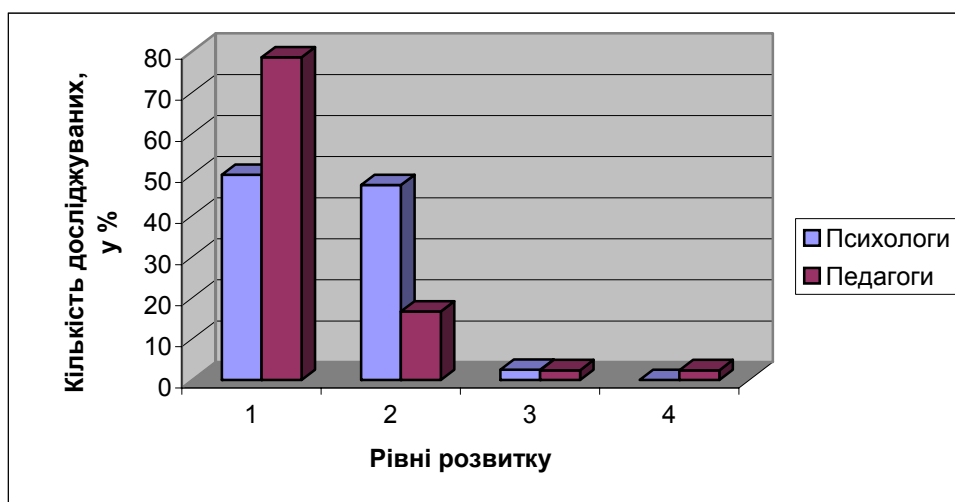

Рис.1. Порівняльна характеристика розвитку комунікативної компетентності фахівців – психологів і педагогів

Примітки: Рівні розвитку: 1 – високий, 2 – вищий за середній, 3 – середній, 4 – низький.

Як показало дослідження, на цьому етапі професіоналізації високий рівень розвитку комунікативної компетентності мають 78,6% педагогів і 50% психологів, вищий за середній рівень – відповідно у 16,7% і 50%. І тільки у 4,8% педагогів і 2,5% психологів зафіксовано середній і низький рівні її розвитку.

З метою оцінювання у психологів і педагогів – на етапі професійної майстерності – відмінностей у розвитку комунікативної компетентності та її характеристик, а також особистісних утворень, що детермінують її сформованість, застосовувався t-критерій Стьюдента.

Таблиця 1.

Відмінності у розвитку комунікативної компетентності й інших особистісних утворень фахівців – психологів і педагогів

№	Параметри	Середнє вибіркове		Стандартне відхилення		p
		Психологи: n=40	Педагоги: n=43	Психологи	Педагоги	
1.	Комунікативна компетентність	4,48	4,72	0,554	0,630	0,1
2.	Культура спілкування	4,70	4,70	0,516	0,558	–
3.	Мотиваційний компон. (заг. показник)	4,65	4,65	0,580	0,686	–
4.	Потреба у спілкуванні	4,09	4,56	1,027	0,666	0,05
5.	Пізнавальний компонент (заг. показник)	4,60	4,77	0,545	0,480	–
6.	Мовна компетентність	4,31	4,67	0,592	0,566	0,01
7.	Комунікативні знання	4,28	4,70	0,772	0,599	0,01
8.	Розумово-комунікативні здібності	4,44	4,81	0,619	0,394	0,01
9.	Вміння вести розмову (спір)	4,41	4,65	0,756	0,686	–
10.	Вміння соціальної взаємодії	4,53	4,51	0,718	0,798	–
11.	Вміння сприймати і розуміти іншу людину	4,34	4,72	0,927	0,591	0,05
12.	Вміння самопрезентації	4,16	4,58	0,723	0,823	0,03
13.	Здатність до волод. інтонацією, мімікою, пантомімікою	4,09	4,81	0,734	0,588	0,000
14.	Впевненість у собі	4,00	4,60	0,966	0,760	0,01
15.	Емоційність	4,03	4,35	0,706	0,720	0,1
16.	Самоконтроль	4,47	4,60	0,671	0,760	–
17.	Ініціативність	3,83	4,42	1,108	0,852	0,01

18.	Вміння слухати	71,40	67,85	12,471	10,653	–
19.	Вміння викладати свої думки	14,00	13,50	1,432	1,739	–
20.	Здатність до налагодження взаємин зі співрозмовником	66,79	64,15	6,783	7,084	0,1
21.	Здатність до взаємної підтримки у спілкуванні	22,49	20,93	2,584	2,504	0,01
22.	Здатність до улагодження конфлікту	22,56	21,90	2,963	2,737	–
23.	Комунікативні вміння	12,000	12,195	3,4075	2,9935	–

Як бачимо з таблиці 1, достовірність відмінностей експериментальних даних на етапі професійної майстерності зафіксовано у досліджуваних – психологів і педагогів – стосовно таких характеристик комунікативної компетентності: мовної компетентності, комунікативних знань, розумово-комунікативних здібностей, здатності до володіння інтонацією, мімікою і пантомімікою (на високому рівні статистичної значущості), які входять до складу її *комунікативно-мовленнєвого компонента*; вмінь сприймати і розуміти іншу людину, що належать до її *соціально-перцептивного компонента*; вміння самопрезентації, здатності до взаємної підтримки у спілкуванні, здатності до налагодження взаємин із співрозмовником (відмінності встановлено на рівні тенденції), що є складовими *інтерактивного компонента* феномена.

Разом з тим не спостерігається відмінностей у розвитку такого особистісного утворення, як культура спілкування фахівців – суб'єктів комунікативної діяльності, інструментальним засобом якої виступає досліджувана комунікативна компетентність – достовірність відмінностей у розвитку останньої встановлено між показниками психологів і педагогів на рівні тенденції. Відмінностей не зафіксовано і щодо таких важливих складових комунікативно-мовленнєвого компонента комунікативної компетентності, як вміння вести розмову (спір), вміння слухати та вміння викладати свої думки (виміряних за допомогою однойменних тестів), а також стосовно вмінь соціальної взаємодії (входять до її *інтерактивного компонента*).

Тим часом відмінності спостерігаються щодо розвитку такого особистісно-мотиваційного утворення, як потреба у спілкуванні, та деяких якостей волювальної сфери: впевненості у собі, ініціативності, емоційності (на рівні тенденції). До того ж немає відмінностей у розвитку самоконтролю у психологів і педагогів.

На етапі професійної майстерності не спостерігається достовірних відмінностей даних і щодо розвитку здатності до улагодження конфлікту (продіагностованої у фахівців за допомогою тесту “Взаємини із співрозмовником”), а також стосовно низки комунікативних вмінь, виміряних за допомогою методики вивчення комунікативних й організаторських умінь.

Таблиця 2.

Розподіл досліджуваних за нормативністю розвитку складових показника “Взаємини із співрозмовником” (у відсотках)

№	Складові	Норма розвитку	Психологи (n=40)	Педагоги (n=43)
1.	Здатність до взаємної підтримки у спілкуванні	Нижчий від норми	23,1	50,0
		Нормативний	77,0	50,0
2.	Здатність до злагодженості у міжособистісній взаємодії	Нижчий від норми	28,2	32,5
		Нормативний	71,9	67,5
3.	Здатність до улагодження конфлікту	Нижчий від норми	25,7	27,5
		Нормативний	74,4	72,5

Аналіз емпіричних даних щодо нормативності/ненормативності розвитку складових здатності до налагодження взаємин із співрозмовником показав, що у психологів усі її складові (здатність до взаємної підтримки у спілкуванні, здатність до злагодженості у міжособистісній взаємодії і здатність до улагодження конфлікту) перевищують за нормативністю розвитку аналогічні складові у педагогів – особливо це стосується здатності до взаємної підтримки у спілкуванні (див. табл. 2).

Таблиця 3.

Кореляційні зв'язки у структурі комунікативної компетентності фахівців на етапі професійної майстерності

№	Критерії	Коефіцієнт кореляції, за Пірсоном: * – $\rho \leq 0,01$
1.	Пізнавальний компонент	0,620*
2.	Мовна компетентність	0,609*
3.	Комунікативні знання	0,569*
4.	Вміння соціальної взаємодії	0,453*
5.	Вміння вести розмову (спір)	0,642*
6.	Вміння сприймати і розуміти іншу людину	0,470*
7.	Вміння само презентації	0,564*
8.	Здатність до володіння інтонацією, мімікою, пантомімікою	0,387*
9.	Вміння слухати	-0,218
10.	Вміння викладати свої думки	-0,121
11.	Здатність до налагодження взаємин із співрозмовником	-0,084
12.	Комунікативні вміння (загальний показник)	-0,053

Кореляційний аналіз дав можливість визначити взаємозв'язки у структурі комунікативної компетентності фахівців. Як видно з таблиці 3, показник комунікативної компетентності поєднаний статистично значущим позитивним кореляційним зв'язком з такими своїми характеристиками, як мовна компетентність, комунікативні знання, вміння соціальної взаємодії, вміння вести розмову (спір), вміння сприймати і розуміти іншу людину, вміння само-презентації, здатність до володіння інтонацією, мімікою, пантомімікою, а також з пізнавальним компонентом (загальний показник). Таким чином, всі основні складові: комунікативно-мовленнєва, інтерактивна і соціально-перцептивна – визначають розвиток комунікативної компетентності. Однак такі комунікативні вміння, як вміння слухати і вміння викладати свої думки, мають тенденцію до негативного впливу на її розвиток і навпаки: через свою недостатню сформованість ці вміння не можуть детермінувати розвиток досліджуваного феномена.

Таблиця 4.

Кореляційні зв'язки комунікативної компетентності з показниками особистісно-комунікативних і професійних характеристик фахівців

№	Психологічні характеристики	Коефіцієнт кореляції, за Пірсоном: * – $\rho \leq 0,01$; ** – $\rho \leq 0,05$
1.	Культура спілкування	0,521*
2.	Мотиваційний компонент	0,425*
3.	Потреба у спілкуванні	0,264**
4.	Ввічливість	0,373*
5.	Почуття власної гідності	0,467*
6.	Повага до інших людей	0,267**
7.	Вольовий компонент (загальний показник)	0,557*
8.	Впевненість у собі	0,540*
9.	Емоційність	0,268**
10.	Самоконтроль	0,541*
11.	Ініціативність	0,552*
12.	Розумово-комунікативні здібності	0,572*
13.	Організаторські вміння	-0,071
14.	Професійна самостійність	0,569*
15.	Успішність підвищення професійного рівня	0,602*
16.	Професійна творчість	0,552*
17.	Спеціальна компетентність	0,506*
18.	Персональна компетентність	0,546*
19.	Аутокомпетентність	0,541*
20.	Загальна оцінка професійного рівня	0,708*

Комунікативна компетентність фахівців, як видно з таблиці 4, пов'язана позитивним кореляційним зв'язком з такими особистісно-мотиваційними утвореннями, як потреба у спілкуванні, ввічливість, почуття власної гідності, повага до інших людей – останні характеризують їх ставлення до самих себе і оточення. Тобто ці особистісно-комунікативні прояви взаємно визначають розвиток один одного. Разом з тим не існує взаємозв'язку між комунікативною компетентністю як інструментом суб'єкта спілкування і таким професійним проявом досліджуваних, як організаторські вміння.

Крім того, кореляційний аналіз показав, що комунікативна компетентність фахівців має позитивний статистично значущий зв'язок з такими вольовими утвореннями: впевненістю у собі, емоційністю, самоконтролем та ініціативністю, а також з вольовим компонентом (загальний показник). Ці вольові якості особистості забезпечують постійний контроль і регулювання комунікативної поведінки у міжособистісній взаємодії, що пов'язане з особливостями професійної підготовки і вимогами з боку фаху досліджуваних.

До того ж на етапі професійної майстерності комунікативна компетентність фахівців має статистично значущий тісний кореляційний зв'язок з культурою спілкування. Відтак, у цей період фахівці мають високу мотиваційну (і моральну) детермінованість розвитку комунікативної компетентності як засобу передавання – особливо педагогами – знань і вмінь, забезпечення ефективної взаємодії під час виконання професійних обов'язків.

Свідченням позитивного впливу комунікативної компетентності на професійне зростання фахівця є існування статистично значущого тісного кореляційного зв'язку між досліджуваним феноменом і низкою професійно важливих його характеристик: професійною самостійністю; успішністю підвищення професійного рівня; професійною творчістю; спеціальною компетентністю (підготовленістю до розв'язання типових професійних завдань, здатністю самостійно здобувати нові знання за фахом); персональною компетентністю (означає здатність до постійного підвищення кваліфікації, реалізації себе у праці за фахом), аутокомпетентністю (тобто адекватним уявленням про свої соціально-професійні характеристики і володінням технологіями з профілактики та подолання професійних деформацій) і, нарешті, із загальною оцінкою професійного рівня. А всі вищеназвані професійні прояви фахівця визначають розвиток комунікативної компетентності (див.: табл. 4).

У результаті дослідження з'ясовано, що типовими способами поведінки в конфліктній ситуації на етапі професійної майстерності у фахівців-педагогів є *пристосування* і *компроміс* – відповідно: 68,4% і 51,2% (у сумі високий та вищий за середній рівень прояву), а також *співробітництво* – 39,1%. Крім того, *суперництво* в цей період не є характерним способом реагування в ситуації конфлікту, що так само стосується і психологів. Разом з тим психологи в період досягнення професійної майстерності трохи відстають від педагогів за високим та вищим від середнього рівнями вияву таких способів реагування в конфлікті, як *компроміс* і *пристосування* – відповідно: 45% і 52,5%. Водночас психологи перевищують педагогів за рівнем вияву співробітництва *співробітництво* –

50%. Це є, певно, свідченням більшої обізнаності психологів з приводу цього конструктивного способу реагування в конфліктній ситуації, бо в разі його застосування обидва її учасники досягають успіху в реалізації своїх цілей.

В результаті психологічного дослідження ми дійшли **висновку**, що на етапі професійної майстерності мають місце достовірні відмінності у сформованості і комунікативної компетентності (на рівні тенденції), і її комунікативно-мовленнєвого, інтерактивного і соціально-перцептивного компонентів (їх складових) та певних особистісних утворень у психологів і педагогів. До того ж аналіз показав, що середньостатистичне значення досліджуваних показників є вищим (тобто вони більш розвинені) у педагогів порівняно зі психологами – за винятком здатності до налагодження взаємин зі співрозмовником і здатності до взаємної підтримки у спілкуванні.

У **перспективі** порівняльне дослідження розвитку комунікативної компетентності та її психологічних характеристик на різних етапах професійного становлення фахівця.

Література

1. Энциклопедия психологических тестов. Общение, лидерство, межличностные отношения. – М.: ООО «Издательство АСТ», 1997. – 304 с.
2. Женская психология / Составитель – к. п. н. Н.А. Литвинцева. – М.: АО Бизнес-школа «Интел-синтез», 1994.
3. Зеер Э.Ф. Психология профессий: Учебн. пособие. – 3-е изд. – М.: Академический Проект; фонд «Мир», 2005. – 336 с.
4. Кокун О.М. Теорія і практика обґрунтування вибору методичного забезпечення психологічного дослідження // Актуальні проблеми психології. – Т.У: Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія / За ред. С.Д. Максименка. – К.: ІВЦ Держстандарту України, 2009. – Вип.9. – С.158 – 169.
5. Корніяка О.М. Сучасні підходи до вивчення комунікативної компетентності особистості // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – Вип.3. – С.294 – 316.
6. Мерзлякова Е.Л. Чему и как учить учителей. Тренинг эффективного педагогического общения. – СПб.: Речь, 2007. – 296 с.
7. Пазухина С.В. Педагогическая успешность: диагностика и развитие профессионального сознания учителя: Учебное пособие. – СПб.: Речь, 2007. – 224 с.
8. Психология личности: тесты, опросники, методики / Авторы-составители: Н.В. Киршева, Н.В. Рябчикова. – М.: Геликон, 1995. – 220 с.
9. Психология общения. Энциклопедический словарь / Под общ. ред. А.А. Бодалева. – М.: Изд-во «Когито-Центр», 2011. – 600 с.

В статье представлены результаты исследования психологических особенностей развития коммуникативной компетентности, ее основных составляющих у психологов и педагогов этапе их профессионального мастерства.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, коммуникативная деятельность, коммуникативные умения и навыки, профессиональное мастерство.

The article is presented the research results: psychological peculiarities of development of communicative competence, its basic components of psychologists and teachers in the period, when they are the past masters in their professions.

Key words: communicative competence, communicative activities, communicative abilities and habits, a past master in the profession.

Кружева Т.В.

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ТЕМПЕРАМЕНТАЛЬНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ В ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА

Стаття присвячена розгляду проблеми прояву властивостей темпераменту в процесі професійного становлення особистості соціального працівника. Основна увага зосереджена на теоретичному аналізі властивостей темпераменту, розкрита їх специфіка та роль у формуванні професійної спрямованості в процесі навчання у ВНЗ.

Ключові слова: соціальний працівник, темпераментальні особливості, професійно важливі якості.

Актуальність. Термін «соціальна робота» знаходить все більше розповсюдження в нашому суспільстві. З плином часу він стає все більш повним і зрозумілим, що обумовлено підготовкою професійних спеціалістів в цій галузі, створенням системи соціальних служб, які покликані в нових суспільно-економічних умовах надавати всю можливу допомогу й підтримку різним категоріям людей [10]. Саме зараз в умовах реформування країни, становлення ринкових відносин мільйони людей (пенсіонери, інваліди, діти-сироти, біженці та інші) потребують нагальної соціальної допомоги й захисту. В світі накопичений значний практичний досвід соціальної роботи з різноманітними групами населення [10]. Найвний значний вітчизняний досвід (як дореволюційного, так і радянського періодів), а також досвід останніх років [26].

Але все це неможливо без професійно підготовлених кадрів. Як показує світовий досвід, в багатьох країнах без урахування кваліфікованої думки соціальних працівників не обходяться ні програми соціального розвитку, ні соціальна політика держави. Спеціалісти в цій галузі залучаються в якості експертів при підготовці законодавчих актів, прийнятті рішень місцевими органами влади й суспільними організаціями [26].